

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Salonen, Juhana

Title: Kokemuksia viittomakielen merkityksestä identiteetin rakentamisessa

Year: 2018

Version: Published version

Copyright: © Salonen, 2018.

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Salonen, J. (2018). Kokemuksia viittomakielen merkityksestä identiteetin rakentamisessa. In Satakieliseminaari 2018. Satakieliohjelma. Satakieliseminaari, 2018.
<http://www.satakieliohjelma.fi/wp-content/uploads/2018/11/JULKAISU-Salonen-2018.pdf>

KOKEMUKSIA VIITTOMAKIELEN MERKITYKSESTÄ IDENTITEETIN RAKENTAMISESSA

Juhana Salonen

Johdanto

Tässä artikkelissa esitellään viittomakielisen kuuron Juhana Salosen kokemuksia viittomakielien merkityksestä identiteetin rakentumiselle. Salosen ohella artikkelia on ollut laatimassa myös Sisko-Margit Syväoja, joka on suomenkielinen, kuuleva psykiatri ja Salosen äiti. Autoetnografista tutkimusmenetelmää käyttäen kirjoittajat tarkastelevat Salosen nuoruudessaan läpikäymää identiteettikriisiä ja pyrkivät löytämään sille syitä. Autoetnografinen lähestymistapa mahdollistaa Salosen elämän tarkemman analysoinnin sekä kyseiseen tematiikkaan liittyvän sosiokulttuurisen (identiteetti, viittomakieli ja kaksikielisyys) ja lääketieteellisen (hyvinvointi, sosioemotionaalinen toiminta ja mielenterveys) näkökulman yhdistämisen lähemmäksi toisiaan. Salonen, joka on opiskellut viittomakieliä, kielitiedettä ja kuurojen kulttuuria, keskittyy omien kokemustensa kuvaamisen lisäksi sosiokulttuuriseen ulottuvuuteen. Syväoja, jolla on pitkä työkokemus psykiatriassa ja yleislääketieteessä, esittelee puolestaan psykiatrisen lääketieteen näkökulmaa. Perinteisesti edellä mainitut näkökulmat ovat olleet keskenään vähäisessä yhteydessä, kun on keskusteltu kuulovammaisista lapsista ja nuorista.

Kirjoittajien tutkimus osoittaa, että yhteiskunnan olisi tärkeää huomioida viittomakielisten, viittomakieltä käyttävien sekä heidän elämäänsä läheltä nähneiden kokemuksia, kun tarkasteluun otetaan viittomakielien merkitys eheän identiteetin rakentamisessa. Artikkelin tavoitteena on myös antaa pontta yhteistyön kehittämiseksi koko kuulovamma-alan kentällä puhuttujen ja viitottujen kielten hedelmällisen rinnakkaiselon mahdollistamiseksi. Artikkelin on kirjoitettu minä-muotoon Salosen perspektiivistä, muussa tapauksessa viitataan kirjoittajien väliseen työnjakoon. Kirjoituksen alussa Salonen kuvaa identiteettimatkaansa, minkä jälkeen vuoroon tulevat autoetnografinen analyysi, identiteetti nuoruusiän haasteena ja lopuksi yhteenveto.

Identiteettipolun rakentaminen: Viiton – olen olemassa

Synnyin kuurona lapsena kuuleville vanhemmilleni, joille kuurous oli entuudestaan täysi mysteeri. Kuurouteni todettiin ollessani jo liki parivuotias – siis aivan liian myöhään. Pian sen jälkeen pääsin tekemään ensi kertaa tuttavuutta viittomiin yhdessä vanhempieni kanssa, minkä ohella aloin käydä

myös puheterapiassa. Kuntoutuksessani pääpaino oli alusta lähtien puhumaan oppimisessa. Viittomakielen osalta perheelleni ei tarjottu juurikaan tukea, mistä johtuen puhutusta suomesta tuli kotimme pääkieli. Ajan kuluessa suhtautumiseni viittomiseen rupesi muuttumaan – haluttomuudesta viittoa aina vastenmielisyyteen saakka. Pahimmassa vaiheessa suutuin jopa äidilleni, joka yritti sinnikkäästi jatkaa kommunikointia kanssani myös viittoen. Omat viittomakielen taitoni haihtuivat vähitellen kuin tuhka tuuleen. Aloitin koulutaipaleeni kuulovammaisten koulussa, jossa oli paljon aktiivisesti viittovia oppilaita. Siitä huolimatta vieroksuin viittomakieltä yhä enemmän. Suurimmalla osalla kouluni opettajista ja avustajista viitottu kieli ei ollut kovinkaan hyvässä hallinnassa. Opetus toteutui pääsääntöisesti suomen kielen ehdoilla. Seurasin intensiivisesti opettajan huuliota, liidun liikettä taululla ja pureskelin uusia sanoja kuulolaitteitteni avustamana. Olin itsestäni todella ylpeä, sillä tunsin selättäneeni kuulovammaiseni. Halusin olla kuin kuuleva, koska se olisi paljon ”siistimpää”. Kun kuulokeskuksessakin puhetaitoani lähes ylistettiin, uskottelin itselleni viittomakielen hylkäämisen olleen viisas ratkaisu. Olin saanut päiväkodista, koulusta ja kuulokeskuksesta sellaisen kuvan, että puhuttu kieli olisi ainoa avain onneen ja menestykseen.

Vietin onnellisen lapsuuden. Välit vanhempiini toimivat loistavasti, ja minulla oli runsaasti kavereita sekä kotimme naapurustossa että myöhemmin koulussa. Olin hyvin sosiaalinen, täynnä elämäniloa ja energiaa. Koulukin sujui hienosti. Murrosiän lähestyessä taivaalle alkoi kuitenkin ilmestyä harmaita pilviä. Rupesin pelaamaan jääkiekkoa ja pesäpalloa ollen ainoa kuuro isossa poikalaumassa. En kuullut enkä ymmärtänyt paljoakaan, mistä puhuttiin. En kehdannut kuitenkaan sanoa olevani kuuro tai huonokuuloinen, vaan sen sijaan vastasin minulle esitettyihin kysymyksiin – usein päin honkia. Olin ihan pihalla, ja minua alettiin kiusata. Samanaikaisesti havaitsin kuulevien kavereitteni kielenkäytön muuttuneen ”aikuisemmaksi”. En saanut enää selvää, mistä he juttelivat keskenään. Oliko nyt puhe mopoista vai kenties discosta? Koulussa myös viittomakieli eteni samoille aallonpituuksille. Olin suorastaan shokissa, kun tajusin vajonneeni yksinäiseen, kielettömään maailmaan. Kukaan ei oikein ymmärtänyt minua, enkä minä muita. Olin yksin itseni kanssa – kuin lukittuna huoneeseen, josta ei ollut ulospääsyä.

Kaikki tämä otti niin koville, että aloin voida pahoin, ahdistuin ja masennuin. Minulle tuli pakko-oireita, ja pelkäsin kaikkea mahdollista. Kaverit ja harrastukset saivat jäädä. Myös koulu tuntui pakkopullalta. Käynnistyi pitkä ja kivulias taistelu identiteetistäni. Kävin muun muassa kolme vuotta psykoterapiassa, joka auttoi minut kaikkein vaikeimman vaiheen yli. Ensimmäisiä merkkejä toipumisestani oli se, että innostuin uudelleen koulunkäynnistä. Peruskoulun jälkeen suuntasin

aikuislukioon, jossa opiskeli jo isompi viittomakielisten kuurojen joukko. Ammattitaitoiset viittomakielentulkkit olivat saatavilla jokaiselle kurssille, mikä toisaalta pelotti, koska olin aiemmin kieltänyt koko viittomisen. Miten nyt yhtäkkiä voisin kääntää takkini? Minulla oli aluksi myös vaikeuksia ymmärtää muiden käyttämää viittomakieltä, mutta kärsivällisesti lähdin ottamaan selvää viittomista. Välillä oli hetkiä, jolloin tuntui jälleen niin ahdistavalta, että pakenin takaisin omaan pesääni. Yhä useammin minua alettiin kutsua mukaan viittomakielisiin urheilu- ja kulttuuritapahtumiin. Kiinnostukseni niitä kohtaan heräsi päästessäni näkemään runsaasti viittomakielisiä kokoontuneena samaan paikkaan ja kokemaan siellä vahvaa yhteisöllisyyttä.

Se oli voimaannuttavaa. Oivalsin, ettei minun tarvitsekaan hävetä kuurouuttani. Päinvastoin voisin jopa iloita siitä, koska kuurous tuo mukanaan monia hienoja yksityiskohtia, kuten kuurojen historian, kulttuurin ja kulttuuripäivät, omat olympialaiset, leirit ja niin edelleen. Havaitsin viihtyvänä näissä tapahtumissa. Samalla identiteettini osoitti kukoistamisen merkkejä. Minusta oli kasvamassa kuuroudestaan ylpeä, viittomakielinen aikuinen. Suomalainen viittomakieli olisi äidinkieleni – avain sydämeeni. Ilmaisisin iloni ja suruni, kaikki tunteeni ja syvälliset ajatukseni parhaiten viittoen. Identiteettipolkuni rakentaminen huipentui Jyväskylän yliopiston suomalaisen viittomakielen pääaineopintoihin, maisteriksi valmistumiseen ja projektitutkijan pestiin kyseisen yliopiston viittomakielen keskuksessa.

Identiteettipolun rakentaminen autoetnografian silmin

Laadullisessa autoetnografisessa tutkimuksessa analysoidaan yksilöllisiä ja yhteisiä diskursseja. Menetelmän päätavoitteena on löytää vastauksia sille, kuinka tutkittava kohde on itse kokenut elämänsä, ja minkälaisena se on näyttäytynyt läheisille ihmisille. Autoetnografinen aineisto rakentuu henkilökohtaisista muistoista, itsetarkkailusta, itsereflektiosta ja muista materiaaleista, kuten päiväkirjoista, haastatteluista ja dokumenteista (Chang 2008). Näin ollen olen päässyt katselemaan nuoruuttani uusin silmin.

Autoetnografinen tutkimuksemme osoitti, että kärsin lapsuudessani kielen ja kulttuurin kolo-nialismista. Aloin omaksua suomalaista viittomakieltä ensimmäisenä kielenäni ja suomen kieltä toisena kielenäni, jolloin avaimet viittoma- ja kaksikieliseksi kasvamiselle olivat saatavilla. Viittomakielisellä viitataan henkilöön, jonka äidin- tai ensikieli on viittomakieli. Henkilö voi olla kuuro, huonokuuloinen, sisäkorvaistutetta käyttävä tai kuuleva – siis kuka tahansa, kunhan hän vain on omaksunut ensimmäiseksi viittomakielen. Lapsuudessani ympärilläni ei ollut kuitenkaan kattavaa tietoa suomalaisesta viittomakielestä eikä kuurojen kulttuurista. Olin ainoa kuuro

varhaisessa elinpiirissäni. Suomessa, kuten ympäri maailmaa, noin 90–95 prosenttia kuurojen lasten vanhemmista on kuulevia, joille viittomakieli on ennestään vieras kieli ja täysin uusi tuttavuus. Aloitin koulunkäynnin kunnallisessa erityiskoulussa. Sen oppilaat olivat lähiseudun kuuroja, huonokuuloisia ja kuulevia lapsia, joilla oli kielellinen erityisvaikeus (esimerkiksi dysfasia). Viitottu puhe tai tukiviittomat toimivat pääasiallisesti koulun opetuskielenä.

Omaksuin asenteekseni sen, ettei kuurous ole luonnollinen osa persoonallisuuttani, koska häpesin sitä. Oli mieluisampaa rakentaa tulevaisuutta puhutun kielen, yksikielisyyden, ympärille. Alku enteili hyvää, sillä menestyin koulussa erinomaisesti. Sosiaalisessa elämässä soivat vastaavat sävelet, vaikkakin vuorovaikutus puhutulla kielellä jäi useimmiten pintapuoliseksi. Lähestyessäni murrosikää ilmoille nousi orastava minäkuvan kriisi. Kuka olin ja mihin kuuluisin? Kielelliset ja kulttuuriset kykyini olivat puutteelliset, minkä vuoksi en pystynyt kommunikoimaan kokonaisvaltaisesti sen paremmin suomalaisella viittomakielellä kuin suomen kielelläkään. Aloin vetäytyä sosiaalisista kontakteista, mikä puolestaan johti sosioemotionaalisten taitojeni heikkenemiseen. Pahin mahdollinen skenaario toteutui, kun mielenterveyteni koki kolhuja. Sairastuin masennukseen ja pakko-oireiseen ahdistuneisuushäiriöön, jotka muuttuivat nopeassa tahdissa vakaviksi. Olin totaalaisesti hukassa itseltäni: En tiennyt, olisinko kuuleva vai kuuro, ja mikä olisi identiteettini, mikä äidinkieleni.

Kipeiden kokemusten läpikäynti sekä perheen ja lähiympäristön tuki auttoivat minut paranemisen alkuun ja peruskoulun suorittamiseen kunnialla loppuun. Lukioaika, viittomakieliseen yhteisöön pääseminen ja kuurot roolimallit antoivat puolestaan lopullisen sysäyksen oman tunnekielen löytymiselle. Oivalsin voivani ilmaista itseäni ja kaikkia tunnetilojani parhaiten suomalaisella viittomakielellä. Prosessin aikana löysin todellisen identiteettini, jonka myötä myös sosioemotionaaliset taitoni kiitivät nousuun. Viittomakielen ja kuurojen kulttuurin tiedostaminen tarjosi työkalut eheän identiteetin rakentamiseen.

Samalla opin uuden tavan käsitellä arkaluonteisia tunteitani, kuten pelkojani ja heikkoa itsetuntoani. Kasvoin kielestäni ja kulttuuristani ylpeäksi viittomakieliseksi kuuroksi, joka kykenee käyttämään suomalaista viittomakieltä päivittäin ilman ennakkoluulojen tuottamaa häpeää tai epävarmuutta. Tämä oli käännteentekevää identiteetin ja erityisesti äidinkielen todellisen merkityksen sisäistämiselle. Tärkeintä vastaavassa tilanteessa elävälle nuorelle on, että perhe ja ympäristö hyväksyvät hänet sellaisenaan, tunnistavat hänen tarpeensa ja tukevat hänen kasvuprosessiaan. Kun löysin viittomakielen, aloin ymmärtää toista äidinkieltäni eli suomen kieltä myös paremmin.

Äidinkieliä voi olla useampia; monet meistä ovatkin kaksi- tai monikielisiä. Molemmat äidinkieleni tukevat toisiaan. Nyt jälkeenpäin ihmetyttää suuresti, miksi perheelleni ei suositeltu viittomakielen käyttöä. Piti tehdä joko-tai-kielivalinta. Ja mikä oli seurauksena? En uskalla edes kuvitella, mitä olisi tapahtunut, jos olisin saanut kasvaa kaksikielisenä alusta alkaen.

Identiteetti ja nuoruusiän kehityshaasteet

Murrosiästä käynnistyy suuri fyysisten ja psyykkisten muutosten vaihe, minkä vuoksi nuoret kokevat sen monesti jopa kaoottisena. Nuoruus, joka ajoittuu ikävuosiin 12–22, on vähittäistä psykologista sopeutumista näihin sisäisiin ja ulkoisiin muutoksiin. Nuoren olisi ratkaistava myös tälle ikäkaudelle kuuluvat kehitystehtävät. Kasvava nuori joutuu etsimään vastauksia kysymyksiin ”Kuka minä olen?” ja ”Mikä minusta tulee?”. Hänen pitäisi irtaantua vanhemmistaan. Heistä luopuminen jättää jälkeensä tyhjän tilan, joka täyttyy nuoren suhteilla ikätovereihin. Ikätoverit ovatkin tärkeässä roolissa normaalia kehitystä ajatellen erityisesti varhaisnuoruudessa. Erik H. Eriksonin luoman psykososiaalisen kehitysteorian mukaan nuoruuden kehitystehtävänä on eheän identiteetin muodostaminen. Erikson (1994) jakaa identiteetin egon identiteettiin (tietoisuus itsen erillisyydestä), persoonalliseen identiteettiin (persoonallisuus) ja sosiaaliseen identiteettiin (sosiaaliset roolit). Identiteetti voidaan nähdä kuitenkin paljon laajempänä kokonaisuutena, jonka kehittyminen jatkuu joiltakin osin läpi koko elämän.

Identiteetti perustuu kokonaisvaltaiseen käsitykseen omasta itsestä fyysisine, psyykkisine ja sosiaalisine piirteineen. Se muodostuu lukuisista osa-alueista, joista esimerkkeinä mainittakoon vain sukupuoli-, ammatti-, uskonto-, kieli- ja kulttuuri-identiteetti. Identiteetin avulla rakennetaan omaa suhdetta ympärillä olevaan yhteisöön ja kulttuuriin (Vilkko-Riihelä 1999). Hall (2002, 2003) on korostanut identiteetin vahvaa sidettä kieleen ja kulttuuriin. Nämä kolme käsitettä ovat niin liimautuneina toisiinsa, ettei mikään niistä voi tulla toimeen yksin.

Jokisen (2002) ja Salon (2004) mukaan kuuroilla yksilöllä on usein identiteetti kuurojen kulttuurissa ja kuurojen yhteisössä. Monet kuurot ovat kuitenkin kaksi- tai monikielisiä, joten heillä voi olla samanaikaisesti useita identiteettejä, kuten esimerkiksi omalla kohdallani puhutun ja viitotun kielen identiteetti rinnakkain. Kuuron identiteettiä rakennetaan sekä henkilökohtaisella että kollektiivisella tasolla. Jälkimmäisessä nousevat keskiöön viittomakielisen yhteisön normit ja arvot (Jokinen 2002; Salo 2004.) Kuuron ja viittomakielisen identiteetin muodostamiseen liittyy myös kuurotietoisuuteen sisältyvä käsite Deafhood (Ladd 2003), jossa tavoitellaan tietoisuutta kuurona olemisesta ja sen positiivisesta merkityksestä. Monet kuurot ovat joutuneet kokemaan kuurouteen liitettyjä

negatiivisia assosiaatioita ja stereotypioita. Kuuro lapsi on saattanut kärsiä kielellisestä syrjinnästä kielikolonialismin muodossa, jolloin hänelle ei ole tarjottu riittävästi kielisyötöstä eikä kontaktia viittomakieleen ja kuurojen kulttuuriin. Seurauksena voi olla kuurouden ja viittomakielen väheksyminen, kuten tapahtui minulle. Deafhood-prosessin tavoitteena on muuttaa minäkuva positiiviseksi ja saavuttaa vahva itsetunto kuurona (Ladd 2003).

Kieli on tärkeä palanen ihmisen identiteettiä. Se on merkittävä tekijä erityisesti sosiaalisessa kanssakäymisessä. Erilaiset tavat käyttää kieltä synnyttävät sosiaalisia kerrostumia, joissa kieli vaihtelee kohderyhmän mukaan. Harrastuspiireissä, esimerkiksi tietokonepelaamisessa, voidaan ”puhua eri kieltä”, koska on erikoistuttu tiettyyn jargoniin. Kieli auttaa ihmisiä yhdistymään tai erottumaan joukosta (Lehtonen 2000).

Edellä esitetyn perusteella meidän tulee ymmärtää, mitä identiteetti todella merkitsee nuorelle ihmiselle ja hänen kehitykselleen. Nuoren pitäisi ratkaista ikäkautensa kehityshaasteet, eikä tehtävä ole helpoimmasta päästä. Joka viides nuori kärsiikin jostakin mielenterveyshäiriöstä. Puutteet rakentumassa olevan identiteetin millä tahansa osa-alueella voivat johtaa jopa identiteettikriisiin, joka näyttäytyy tyypillisesti ahdistuksena ja masennuksena. Ikätoverit ja sosiaalisen arvioinnin silmätikuksi joutuminen ahdistavat nuorta herkästi. Hän voi kokea olevansa muita huonompi tai vain erilainen. Itsenäistymistä pelätään – tämä kaikki kuuluu kuitenkin normaaliin nuoruuden kehitykseen. Sen sijaan voimakas ja hallitsematon ahdistus ei ole enää normaalia. Pitkään jatkuessaan se kuluttaa sekä fyysisesti että psyykkisesti. Nuori voi sairastua myös masennukseen, jolloin elämänilo ja motivaatio häviävät. Hän vetäytyy kontakteista sekä kärsii erilaisista fyysisistä vaivoista ja jopa itsetuhoisista ajatuksista (Marttunen, Huurre, Strandholm, Viialainen 2013).

Lopuksi

Tarvitsemme avointa vuoropuhelua siitä, miten kuuron, huonokuuloisen ja sisäkorvaistutetta käyttävän identiteetin rakentumista voidaan vahvistaa ja hänen sosioemotionaalisia taitojaan kehittää. Sama koskee myös kuulevaa, kuurosokeaa tai ketä tahansa kuuloasteeseen katsomatta, sillä identiteetti puhuttelee meitä jokaista. Autoetnografia on hyödyllinen tutkimusmenetelmä, joka mahdollistaa oman minän syvällisen tarkastelun. On ensiarvoisen tärkeää ymmärtää vanhempien ja ympäristön rooli lapsen ja nuoren kielellisen ja kulttuurisen identiteetin kehityskaaressa.

Erityisesti vähemmistökielten kohdalla lapselle ja perheelle on tarjottava riittävästi virikkeitä eri kielistä ja kulttuureista. Oman lapsuusaikani kuurojen kuntoutus- ja koulutuspolitiikka jättivät

minut perheineni painiskelemaan yksin. Meille ei esimerkiksi suositeltu ollenkaan viittomakielen käyttöä. Monet tutkimukset (esimerkiksi Bauman & Murray 2014) todistavat kaksikielisyyden kehittävän lapsen kognitiivisia taitoja ja ennen kaikkea kielten hallintaa. Yhtäkään tieteellistä tutkimusta, joka osoittaisi viitotun kielen haittaavan puhutun kielen kehitystä, ei ole julkaistu (Rainó 2012). Joko-tai-kielivalinta ei auta lasta eheän identiteetin saavuttamisessa. Seurauksia ei välttämättä havaita heti, kuten tapauksessani voitiin todeta. Liikamaan (2012) mukaan lääketieteellinen näkökulma iskostuu vahvasti mielikuvaan kuuroudesta fyysisenä vammana, joka tulee parantaa. Tällöin sosiokulttuurinen ulottuvuus, jossa huomio kiinnitetään kuurojen kielelliskulttuurisuuteen ja yhdenvertaisiin ihmisoikeuksiin, jää helposti kokonaan huomioimatta. Molempia näkökulmia kuitenkin tarvitaan, kun suurennuslasin alle nostetaan viittomakielen merkitys identiteetin muodostamisessa. Aihe on yhteiskunnassamme yhä ”tabu”. Asiassa, josta ei ole saanut puhua, on pohjimmiltaan kyse kuurojen, huonokuuloisten, sisäkorvaistutetta käyttävien, kuulevien ja kaikkien muidenkin oikeudesta viittomakieleen ja kuurojen kulttuuriin. Sosiokulttuurisen ja lääketieteellisen näkökulman välistä yhteistyötä tulee tiivistää, koska niillä on yhteinen tavoite: lapsen ja nuoren kokonaisvaltainen hyvinvointi. Koko laajan kuulovamma-alan kentän olisi tartuttava tähän haasteeseen.

Olen julkaissut yhdessä työttömieni kanssa kirjan *Viiton – olen olemassa*, jossa kuvaan identiteettikamppailuani ja kasvuani kulttuuristani ylpeäksi, viittomakieliseksi aikuiseksi. Kirja tarjoaa vertaistukea kelle tahansa kieli- ja kulttuurivähemmistöön tai valtaväestöön kuuluvalle. Aihe on yhteiskunnassamme hyvinkin ajankohtainen, sillä kielelliset ja kulttuuriset kysymykset ovat nousseet viime aikoina näkyvästi agendalle.

Usein otaksutaan, että vähemmistöillä asiat ovat huonolla mallilla, ja niissä elävät ovat valtaväestöstä jotenkin – negatiivisessa mielessä – poikkeavia. Kirjan tavoitteena on toimia työvälineenä viittomakieliseen maailmaan eläytymiselle ja virheellisten käsitysten oikaisemiselle. Samalla se todistaa kuurouden ja viittomakielen hyödyistä niin kuuroille itselleen kuin koko valtaväestölle.

KIRJALLISUUTTA

Bauman, H-D. and Murray, J. (toim.) (2014). *Deaf gain: raising the stakes for human diversity*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Liikamaa, A. (2012). Kuuro – vammainen? Teoksessa T. Oikarinen ja H. Pölkki (toim.) *Näkökulmia vammaisuuteen* (s. 75–83). Vammaisten maahanmuuttajien tukikeskus Hilma. Vammaisfoorumi ry.

Rainó, P. (2012). Kommenttipuheenvuoro: Kaksikielisyys on todellisuutta. Teoksessa J. Kiili ja K. Pollari (toim.) *Hei, kato mua! vuorovaikutus ja hyvinvointi kuurojen ja huonokuuloisten lasten elämässä*. Jyväskylä: Lapsiasiavaltuutetun toimisto.

Salo, S. (2004). Tapaustutkimus kuuron omasta identiteetistä sekä voimaantumisesta. Kasvatustieteen pro gradu - tutkielma. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto

Salonen, J. (2017). Viiton – olen olemassa. Helsinki: BoD – Books on Demand. <https://juhanasalonen.jimdo.com/>